

УДК 331.77(09)

Хлабистова Ксенія Вікторівна –
аспірант Київського університету
туризму, економіки і права

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ ЛЮСТРАЦІЇ З ЧАСІВ АНТИЧНОСТІ ДО ХХ СТ.

Досліджено розвиток поняття люстрації від античності до сьогодення. Здійснено аналіз процедури остракізму, проскрипції та децимації в контексті їх утилітарності під час розроблення сучасних люстраційних механізмів.

Ключові слова: люстрація; остракізм; проскрипції; децимація; політична цензура.

Останніми роками українська держава демонструє власний євроінтеграційний курс, а також системні політичні, правові, соціально-економічні та інші реформи. Пріоритетними напрямками визнано боротьбу з корупцією, забезпечення прозорого функціонування гілок влади на шляху розбудови демократії та ринкової економіки.

Міжнародна зацікавленість у проведенні реформ в Україні змусила владу усвідомити необхідність активного реформування та протидії будь-яким спробам їх імітації. Тому перед суспільством і вітчизняною доктриною постають нові виклики, спрямовані на забезпечення якісного очищення та оптимізації системи публічної влади. Особливої актуальності набуває дослідження люстрації як правового явища загалом та люстрації окремих гілок влади зокрема, передусім з'ясування природи цього явища.

Суспільно-політичні трансформації, наявні в Україні в 2013–2014 рр., прийняття люстраційного законодавства та декларування владою амбітних намірів щодо тотального реформування системи органів державної влади неабияк пожвавили інтерес до люстрації в колах науковців і юристів-практиків.

Однак, попри активне вживання цього терміна в засобах масової інформації, його популярність у політичному та юридичному середовищі, навряд чи існує єдине та однозначне тлумачення його сутності. Певну увагу проблемам люстрації присвятили такі автори: І. Безклубий, О. Бусол, Р. Давід, В. Дейниченко, С. Денисюк, С. Дьоменко, К. Задоя, С. Карштадт, І. Кочкодан, В. Лемак, Н. Міненкова, О. Овчаренко, А. Порайко, В. Смородинський, О. Степаненко, С. Шевчук. Водночас значна частина наукових досліджень зводиться або до аналізу безпосередньо люстраційних процесів 90-х рр. ХХ ст. у Європі, або до проблем практичного втілення люстрації як інституту перехідного правосуддя в політико-правових реаліях України. На жаль, нині у вітчизняній юридичній науці відсутні дисертаційні чи монографічні дослідження феномену люстрації.

З огляду на це, метою статті є дослідження природи та сутності люстрації як правового явища, з'ясування історії виникнення й суміжних категорій, що передували його появі від античності до наших днів. Власне, вивчення поняття люстрації на принципах генезису та розвитку політичної, юридичної науки дасть змогу сформулювати оптимальне визначення нової категорії у вітчизняній доктрині, такої вкрай необхідної для успішного проведення реформ і подолання корупції та інших негативних явищ.

Етимологічно це слово походить від лат. *lustratio*, що має два значення: 1) проходження, обхід, об'їзд; 2) очищення через жертвопринесення, спокута [1, с. 605].

У Стародавньому Римі люстрацією називали обряди громадського очищення всього римського народу, флоту й сухопутного війська. Обряд очищення народу (*conderelustrum*) був запроваджений Сервієм Туллієм і відбувався щоразу після закінчення цензу або перепису на Марсовому полі. Захід передбачав принесення в жертву свині, барана та бика (*suovetaurilia*). Зазначений урочистий обряд здійснювали цар і консули, а згодом – один із обраних або призначених за жеребом цензорів. Оскільки ценз проводився кожні п'ять років, спокутне жертвопринесення (*lustrum*) набуло значення п'ятиріччя (*tempus quinquennaie*). Очищення флоту (*lustratio*

classium) полягало в тому, що перед його відплиттям біля берега у воді споруджували вівтар, на якому вбивали жертвовних тварин. Потім із жертвами тричі об'їздили флот, після чого половину жертв, промовляючи молитви, кидали в море, а іншу – спалювали. Аналогічні обряди здійснювали також під час очищення сухопутного війська (*lustratioexercitus*, або *sacrificiumlustrale*), коли воно вирушало в похід або на битву, а іноді й після битви [2].

Таким чином, спочатку поняттям «люстрація» позначали суто релігійний обряд, сакральне явище, що не передбачало прямих політичних чи юридичних наслідків.

Критики люстрації, які прирівнюють її до політичної цензури чи навіть репресій, зазвичай проводять паралелі з політичними та військовими покараннями в Стародавній Греції та Римі, зокрема остракізмом, проскрипціями й децимацією. Розглянемо ці процедури детальніше та проаналізуємо в контексті можливості запозичення їх окремих елементів і доцільності їх зіставлення з «очищенням влади» в сучасній Україні.

Зокрема, у Стародавній Греції остракізм як політико-правовий інститут відіграв важливу роль у захисті демократії від загрози тиранії з боку сильних (у політичному аспекті) осіб.

Термін походить від грец. «острока», що означає «глиняний черепок із написаним ім'ям особи, яку бажали вигнати». Появу інституту остракізму пов'язують із реформами Клісфена, складовою яких був Закон про остракізм (приблизно в 507 р. до н. е.).

Водночас ми вважаємо обґрунтованою позицію професора І. Є. Сурікова щодо існування певної форми остракізму і до класичної, «клісфенівської форми» [3, с. 204].

Отже, остракізм (у своїй «класичній» формі, якої він набував у демократичних державах у V ст. до н. е.) – існував у тому чи іншому вигляді й раніше, але на початку класичної епохи остаточно втілювався в позасудовому вигнанні з політичних мотивів найбільш впливових громадян із поліса на фіксований строк (в Афінах – на десять років) без позбавлення цивільних, зокрема майнових, прав, а також із подальшим цілковитим відновленням політичних прав, що здійснювали з профілактичною

метою шляхом голосування демосу (усіх громадян полісу) під час народних зборів за особливою процедурою (в Афінах – використовуючи підписані глиняні черепки) [3, с. 416].

Остракізм як інститут примусу передбачав низку процедур, покликаних знизити ризик будь-яких зловживань.

Так, важливим процедурним моментом та водночас запобіжним заходом, що забезпечував від зловживання інститутом остракізму, було щорічне попереднє голосування (прохіротонія) щодо проведення остракофорії.

Не менш важливою гарантією об'єктивності й справедливості процедури остракізму була значна кількість голосів, необхідних для визнання рішення прийнятим.

Питання кількості голосів, достатніх для вигнання особи за межі полісу, є дискусійним. У цьому контексті вважаємо досить слушною позицію професора І. Є. Сурікова, на думку якого число 6000, яке традиційно згадують у контексті зостракізму, становить не загальний кворум для визнання процедури такою, що відбулася, а мінімальну кількість голосів проти однієї особи, необхідну для її вигнання [3, с. 256].

Запобіжний характер мав і власне спосіб прийняття рішення – голосування демосу відбувалося під час еклесії, що засвідчувало пряму демократію, а не через уповноважених представників, як це було в гелілеї.

Проте найбільш дієвим фактором, що попереджав зловживання, на нашу думку, була можливість відповідальності ініціатора остракофорії.

Політичний чи громадський діяч, який звинувачував відповідну особу та ініціював застосування щодо неї процедури остракізму, не лише підтримував власні звинувачення перед еклесією під час остракофорії, а й сам ризикував бути вигнаним із полісу. Яскравим підтвердженням цього можна вважати останній випадок остракізму в Афінах, датований приблизно 415 р. до н. е. Демагог Гіпербол, намагаючись зіштовхнути двох політичних опонентів Нікія та Алквіада, ініціював щодо них острокофорію, розраховуючи на те, що одного з них буде вигнано. Однак унаслідок домовленостей між гетеріями цих опонентів остракізм застосовували відносно

самого Гіпербола. Останнього народ уважав особою, не гідною остракізму, що, можливо, слугувало однією з підстав припинення застосування цього інституту.

За своєю природою остракізм був профілактичним заходом, спрямованим на усунення потенційної загрози з боку впливових політичних діячів полісу.

Попри наявність досить ефективних запобіжних процедур (прохіротонії, значної кількості голосів), згодом інститут остракізму почали використовувати як зброю в політичній боротьбі представників найвищого рівня правлячої еліти. За таких умов остракізм перетворився на своєрідні «антивибори», що супроводжувалися технологіями, відомими і учасникам сучасного електорального процесу, серед яких популярні дифамація, пропаганда, маніпуляція громадською думкою (через театр, виступи ораторів тощо), підкуп, домовленості між гетеріями політичних діячів тощо.

Певною мірою остракофорія свідчила про визнання демосом авторитетності, впливовості, соціально-політичної значущості кандидатів на остракізм. Яскравим прикладом у цьому контексті є запис Плутарха: «Відносно Фемістокла застосували остракізм задля знищення його авторитету й видатного положення; так афіняни зазвичай чинили з усіма особами, могутність яких вони вважали обтяжливою для себе та не сумісною з демократичною рівністю. Остракізм слугував не покаранням, а способом угамувати й зменшити заздрість, яка схвалює приниження видатних людей і, так би мовити, виявляючи ворожість стосовно них, піддає їх цьому безчестю» [4].

Таким чином, превентивний характер остракізму та застосування політичної відповідальності до потенційних тиранів чи ворогів демократії суперечить головному принципу юридичної відповідальності – «немає покарання без злочину». Відповідно, принципи остракізму не можуть бути застосовані в сучасній правовій державі. Водночас історія цього феномену дає змогу оцінити перспективу сучасних спеціальних люстраційних заходів.

Якщо інститут остракізму, запланований як механізм громадського контролю над аристократією, будучи захищеним від зловживань низкою процедур, в умовах розвинутої

демократії все-таки набув ознак засобу політичної боротьби, то запровадження будь-яких спеціальних люстраційних заходів в сучасній Україні на тлі тотальної корупції, високого рівня сугестивності населення та маніпулятивних засобів масової інформації переважно має негативний прогноз.

Спільні риси з остракізмом у його негативному контексті мали проскрипції в Стародавньому Римі. Проскрипції (лат. *proscriptio* – письмове обнародування) – списки осіб, оголошених поза законом у Стародавньому Римі. За видачу або вбивство особи, зазначеної в списку, призначалася нагорода (навіть рабам), за приховування – страта. Майно проскрибованої особи конфісковували, її нащадки втрачали почесні права й стан. Проскрипції запровадив Луцій Корнелій Сулла під час громадянської війни у 82–81 рр. до н. е. До них як засобу масового терору проти політичних опонентів активно вдавався диктатор. Однак не менш важливою, ніж політична, була фінансова мета проскрипцій, що давали змогу отримати гроші та винагородити своїх прихильників, надавши їм право включати до проскрипцій імена їхніх ворогів. Тому в проскрипціях часто фігурували імена багатих людей не лише з ворожого табору, а й прихильників будь-яких політичних позицій, окрім відвертих наслідувачів диктатора [5]. Отже, проскрипції були легальною формою вбивств і грабежів осіб, недогодних диктатору чи його прибічникам.

Проте, якщо абстрагуватися від репресивного характеру проскрипцій і розглянути їх як спосіб боротьби з корупцією та політичними злочинами, то можна виділити певні позитивні аспекти.

По-перше, складання проскрипційних списків політичних і корупційних правопорушників за наявності активного громадянського суспільства та активної діяльності засобів масової інформації сприятиме суспільному осуду, що є додатковою мірою відповідальності – соціальною.

По-друге, позбавлення соціального статусу (звань, пільг, прав та інших видів державної допомоги), а також повернення майна, отриманого як така допомога політичного чи корупційного правопорушника, на нашу думку, матиме значний

превентивний ефект. Адже усвідомлення потенційним правопорушником того, що незалежно від міри кримінальної відповідальності, яка здебільшого настає у вигляді штрафу, відстрочки відбуття покарання чи умовного строку, його позбавляють усіх звань, відзнак, пільг і прав на виплати, слугуватиме додатковим психологічним стримувальним фактором.

По-третє, конфіскація майна, здобутого під час зайняття посади, на якій було вчинено відповідний злочин, та ретельна перевірка джерел походження попередніх доходів чи майна, їх конфіскація в разі непідтвердження їх законності видається доцільною з огляду на загальну необхідність відновлення стану законності.

По-четверте, справедливим і законним буде настання певних негативних наслідків для родичів і близьких правопорушника у вигляді перевірки на непотизм, протекціонізм, участь у корупційних схемах, доходів та майна – на предмет їх відмивання чи маскуванню їх незаконного походження.

Ще однією процедурою, з якою зіставляють люстрацію в негативному контексті, є децимація.

Децимація (від лат. *decimatio, decimus* – «кожен десятий») – вища міра дисциплінарних покарань у Римській армії, що полягала в страті кожного десятого внаслідок жеребкування. Призначалася зазвичай за втечу з поля бою, втрату прапора, бунт чи дезертирство. Децимацію застосовували як винятковий захід задля швидкого підняття військової дисципліни та бойового духу.

Процес децимації полягав у тому, що у військовому загоні, який завинив, за жеребом відбирали кожного десятого солдата. Цих легіонерів шикували перед строем усього війська та забивали на смерть камінням або палицями. Зазвичай страта супроводжувалася моторошними обрядами. Порушники військової присяги, згідно з римськими традиціями, ставали *sases* – «присвяченими підземним богам», тобто зазнавали прокльонів. Протягом призначеного покаранням строку воїни, яких жереб оминув, не могли перебувати в межах табірної укріплення і жили перед зовнішнім ровом. На цей період замість пайка пшениці їх переводили на принизливий ячмінний хліб,

який уважався кормом для худоби та їжею для рабів. У Плутарха в описі цих подій ідеться про те, що такий «вид страти пов'язаний із ганьбою», він передбачав публічне позбавлення військового пояса у вигляді ремня, прикрашеного срібними чи бронзовими накладками, який відбирали в легіонера-зрадника [6, с. 112–113]. Таким чином, процедура децимації свідчила не лише про страту як міру кримінальної відповідальності, а й вплив на елементи інституту репутації (публічне позбавлення військового поясу) як міру соціальної відповідальності.

Таким чином, децимація була показовою стратою, яка шляхом залякування забезпечувала жорстку дисципліну в армії. Слід відмітити, що, попри військову сферу застосування та жорстку форму у вигляді вбивства, можна виділити декілька важливих принципів децимації, які можуть бути ефективними нині під час здійснення люстраційних заходів. Ідеться про причиново-наслідковий зв'язок між індивідуальною відповідальністю корупційного правопорушника за конкретний злочин та відповідальністю особи, яка внаслідок дії чи бездіяльності, умислу чи недбалості сприяла вчиненню такого правопорушення.

Тож, доцільним видається не лише притягнення до відповідальності політичного чи корупційного правопорушника, а й настання певних негативних наслідків для тих осіб, які надавали рекомендацію та призначали його на посаду, а також осіб, у підпорядкуванні яких перебував злочинець.

Такий підхід, з одного боку, зменшить кількість призначень очевидно некомпетентних осіб (продаж посад, політичні домовленості, непотизм тощо), а з іншого, – забезпечить певний контроль усередині системи.

Аналіз античних покарань дає підстави для висновку, що порівняння сучасної процедури очищення влади в Україні з остракізмом, проскрипціями чи децимацією є безпідставним і має певний відтінок популізму. Однак певні елементи проскрипцій та децимацій можуть бути використані під час розроблення ефективних сучасних люстраційних механізмів.

Починаючи з XVI ст. поняття «люстрація» набуває ще одного значення – статистично-фінансового.

У Польщі люстрацію визначали як періодичні урядові акції, що провадились за ухвалою сейму спеціально створюваними ним комісіями з метою обрахування прибутковості й подальшого оподаткування державних маєтностей, традиційно званих королівщинами. Їх проводили з періодичністю у п'ять років, також їм притаманні кілька основних моментів. По-перше, йдеться про обстеження (ревізію) господарсько-фінансового стану державних маєтностей – численних міст, містечок, сіл, промислових об'єктів, адміністративно-територіально об'єднаних у староства, тенути (держання), вйтівства. По-друге, про детальну реєстрацію одержуваних у результаті експлуатації названих володінь прибутків. Нарешті, про обрахування на підставі даних про прибутки та витрати розміру державного податку з королівщин, відомого в історії під назвою кварта, або четвертого гроша. Інститут люстрування в Польщі проіснував з 1562 р. до 1789 р., тобто понад двісті років [7, с. 5–7].

У Царській Росії з 28 грудня 1839 р. діяло Положення про люстрацію, метою якого було збирання відомостей про всі земельні угіддя, з'ясування приналежності казенних маєтків, засобів виробництва, що перебували в селян, запровадження нового розподілу земель між селянами, визначення на підставі поземельної оцінки господарської повинності селян і розрахунок доходів від використання земель і оброчних статей. Після закінчення люстрації за кожним маєтком складали «інвентар», у якому відображали результати люстраційних робіт [8, с. 103].

Отже, термін «люстрація» з XVI ст. набув нового фінансово-господарського значення та почав використовуватися для позначення державної фіскально-статистичної процедури.

На початку 90-х рр. XX ст. поняття «люстрація» набуває значного поширення як політичне явище, від якого згодом походить «європейське» визначення люстрації.

У низці східноєвропейських держав (Угорщина, Чехія, Естонія, Латвія, Румунія) люстрацією вважають особливу процедуру перевірки осіб, які обіймали відповідальні державні посади, а також кандидатів на ці посади стосовно їх належності в

минулому до керівництва комуністичних партій, служб державної безпеки або відносно співпраці з цими службами. Така перевірка проводилася на підставі спеціальних законів про люстрацію (прийнятих у 1990–1993 рр.), якими особам, які скомпрометували себе співпрацею з тоталітарним режимом, було встановлено заборону обіймати певні державні посади, зокрема бути обраними до органів представницької влади. Перевірку зазвичай здійснювали спеціальні люстраційні органи (наприклад, в Угорщині це комітети, обрані парламентом у складі трьох суддів). Якщо під час люстрації виявляли факти співпраці особи, яка обіймає відповідальну посаду, з тоталітарним режимом, вона мала обрати або добровільний вихід у відставку зі збереженням таємниці виявлених фактів, або примусову відставку з публічним оголошенням компрометувальної інформації [9]. Таку процедуру люстрації іноді вважають різновидом політичної цензури.

Таким чином, вивчення генезису категорії «люстрація» дає змогу дійти висновку про те, що категорія мала тривалий шлях розвитку й набула різних тлумачень, зокрема її визначали як античний ритуальний обряд, фіскально-статистичну функцію держави, особливу перевірку державних службовців чи політичну цензуру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Рус. яз., 1976. – 1096 с.
2. Любкер Ф. Иллюстрированный словарь античности [Электронный ресурс] / Ф. Любкер. – М. : Эксмо, 2005. – Режим доступа: <http://simposium.ru/ru/node/4885>. – Загл. с экрана.
3. Плутарх. Сравнительные жизнеописания : в 2 т. [Электронный ресурс] / Плутарх. – Режим доступа: <http://www.ancientrome.ru/antlitr/plutarch/sgo/themistocles-f.htm>. – Загл. с экрана.
4. Суриков И. Е. Остракизм в Афинах / И. Е. Суриков ; отв. ред. Л. П. Маринович. – М. : Яз. славян. культуры, 2006. – 640 с.

5. Кураков Л. П. Экономика и право [Электронный ресурс] : словарь-справочник / Л. П. Кураков, А. Л. Кураков, В. Л. Кураков. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_economic_law/12533. – Загл. с экрана.
 6. Горончаровский В. А. Спартаковская война: восставшие рабы против римских легионов / В. А. Горончаровский. – СПб. : Петерб. Востоковедение, 2011. – 176 с.
 7. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / упор. Р. Майборода. – Київ, 1999. – 315 с.
 8. Янжул И. И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах / И. И. Янжул. – М. : Статут, 2002. – 555 с.
 9. Сухарев А. Я. Большой юридический словарь [Электронный ресурс] / А. Я. Сухарев, В. Е. Крутских. – М. : Инфра, 2003. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/15955>. – Загл. с экрана.
-